

ауызша тілдің боямасыз өзін қарастыруға арналған еді. Ал қазақ тіл білімінде ауызша тілді нысан ету қосалқы әдіс-тәсіл үшін алынды. Мысалы, Р.Әміровтың диссертациясы.

Л.В.Щерба тіл үнемі өзгеру үстінде болады, сонда ең бірінші өзгеретін сөйлеу тіліміз, ал бізде зерттелмей жатқан осы ара деген. «Ведь надо иметь в виду, что «в текстах» лингвистов обыкновенно отсутствуют неудачные высказывания, между тем как весьма важную составную часть языкового материала образуют именно неудачные высказывания с отметкой «так не говорят», которые я буду называть «отрицательным языковым материалом» Роль этого отрицательного материала грамотна и совершенно еще не оценена в языкознании, насколько мне известно» [2, 33] деп, сөйтіп, индивидтердің сөйлеу жүйесін зерттеуді ең дұрыс зерттеу деп атап кеткен екен.

Егер ауызша тілді сол қалпында жазуға түсірсек, тілдің фонетикасы, морфологиясы, синтаксисінен қаншама ауытқушылықтар жібергенімізді көрер едік дейді. Өз сөзін қайталап оқыған адам «қалай ғана қате жібергем» деп таң қалар еді [2, 36] дейді. «Этот факт объясняется тем, что все эти ошибки социально обоснованы» их возможности заложены в данной системе» [2, 36]. «Отрицательный языковой материал» деген тіркес жасайды, бұл - өзгеге түсініксіз сөйленістер.

Фонема туралы. Жалпы тіл біліміндегі фонема, фонема теориясы деген ұғымдар жазу, жазу теориясы деген ұғымдармен қатар шықты. Және ол екі ғалымның - Л.В.Щербаның, Бодуэн де Куртенең есімімен тікелей байланысты болды. Өйткені кез келген тілдің жазба түрін, әліпбиі мен емле ережелерін қарастыру үшін таңбаланатын дыбыстардың санын білу керек еді. Дыбыстық жазу теориясының ірі өкілі Л.В.Щерба жазу үшін сол тілдің фонетикасын бірінші орынға қойды. Сондықтан жазу фонетика саласында қарастырылып, оқытылуы тиіс деді. Өзі орыс жазуының теориясын орыс тілінің фонологиялық жүйесіне жан-жақты талдау жасау арқылы құрды.

Фонеманың адам санасындағы абстракті бірлік болып табылатынын қазақ тіл білімінде алғаш айтқан Н.Уәлидің сүйенетін теориялық таянышы да осы Щербаның еңбектері еді. Өйткені Щерба дыбыстар адам ойында елес ретінде ғана өмір сүреді деген, мысалы, адам *брат, о брате* деген сөздердегі [а]-ның екі түрлі айтылғанын білсе де, неге оны <а> фонемасы деп таниды деп сұрақ қоя отырып, оның себебін адам психикасында <а> фонемасының елесі барлықтан дейді. Бірақ ғалым, елес есту мен көруден пайда болатынын былай түсіндірген: сөздің фонетикалық құрамы адам санасында естілген қалпында сақталады, мысалы, кішкентай бала *грит* деген сөздің фонетикалық құрамы *говорит* екенін оған анықтап түсіндермесе, осы қалпы қабылдай береді. Сондықтан айтылу нормасында ешқандай толық форма болмайтындықтан [1, 21] толық форманы жасайтын да, сақтайтын да, жеткізетін де жазу дегенді аңғарамыз. Күнделікті сөйлеу тілінде

сөздің идеалды фонетикалық құрамы өте аз айтылады. Толық айтылым сирек кездесетін сөздерді айтқанда және бірдемені анықтап, дауыстағанда шығады.

Ғалым ауызша айтылым нормасы бір нәрсеге табан тіреу керектігі айқын, ол жазу екендігі белгілі дейді: «а потому не менее ясно и то, что будущее русское образцовое произношение пойдет по пути сближения ее письмом» [1, 111].

Оқымысты-ғалым ауызша сөзді жазба сөзге айналдырғанда мынадай процестер жүретінін көрсеткен: дыбыс → фонема → графема → әріп, сөйтіп, акустикалық сигнал → оптикалық сигналға ауысады. Ал әріп → графема → фонема → дыбысқа айналу, оптикалық сигналды → акустикалық сигналға көшіру болып табылады. Зерттеушіні ХХ ғасырдың басында-ақ осы, соңғы, кері процестің неге проблема тудырып отырғаны таң қалдырған. ХХІ ғасырдың басындағы біздерді де әлі таң қалдыруда.

Л.В.Щерба жазу теориясына тікелей қатысты мына мәселелерді анықтап алуды талап етті:

1) сол тілдің дыбыстық қорын түгендеу және олардың жазуда таңбаланатындарын анықтау;

2) жазуда таңбаға ие болған мағыналық (смысловые) элементтерді анықтау;

3) жазу элементтерін былай бөлу: 1) дыбыстық мағынасы бар элементтер, яғни әріптер; 2) таза иероглифтік мағынасы немесе аралас-жартылай дыбыстық, жартылай иероглифтік мағынасы бар элементтер.

Яғни, ғалым дыбыс тек салдыр мен үннен тұратын акустикалық белгі емес, мағына жасайтын және мағынаға әсер ететін бірлік екенін, сөйтіп фонеманың дыбыстан басты айырмашылығы фонеманың мағына жасайтын басты белгісін атап көрсетті. Л.В.Щерба тіл бірліктерінің семантикалануын былай анықтайды: «является одним из самых основных понятий языкознания: это то, что делает языковыми явления, не имеющие к языку никакого отношения [1, 17]. Бұл - дыбыстың мағынаны өзгерте, не жасай алатын қасиеті.

Ғалым бірінші болып сөйлеу кезіндегі дыбыстық түрленімдерге назар аударған. *Та, ту* дегенде [т] дыбысы әртүрлі реңке ие болатынын аңдаған. Бірақ та біз ол айырмашылықтарды жай көзге неге байқамаймыз деген сауалға: «ответ очень прост: потому что это различия вовсе не семантизованы, потому что по русский нельзя себе представить двух слов, которые бы отличались друг от друга» деп жауап берген [1, 18]. Және «Из всего сказанного явствует всякий практический алфавит должен и может обозначать только фонемы и отнюдь не их варианты и совершенно очевидно, что для быстрейшего восприятия текста важны те звуковые различия, которые способны дифференцировать слова, а не те, которые механически возникают при артикуляции» [1, 19] дейді.

«Неверное понимание вещей коренится, конечно, в смешении звуков с буквами, т.е. в применении к звуком того что справедливо по отношению к буквам. В этом большое, практическое достоинство

алфавита, но в этом и его теоретический недостаток, внушающий ложные идеи» [2,40]. Дыбыс пен әріпті ажыратпаушылық қазіргі тіл білімінде де бар, өте қауіпті жағдай. Қауіпті болатыны Щерба көрсеткен екі жағдайының болғанынан.

Графика мен орфография туралы. Л.В.Щерба графика мен орфографияны екі түрлі категориядағы ережелер ретінде қарастырды. Бұл ұстазы Бодуэн де Куртенэнің пікірінен өзгешелеу болып шықты [2, 5] Мысалы, Б.Куртенэ *кот* және *год* сөздерінің жазылуында графика да, орфография да қатар көрініс табады десе, Л.В.Щерба мұның біріншісі графиканың, ал екіншісі орфографияның ережелеріне бағынып жазылған дейді. Бұдан графика әріптердің негізгі мәндерін ғана қарастырады деген түсінікті аламыз.

Л.В.Щерба жалпы жазуды 1) дыбыстық, 2) дыбыстық емес жазу деп екіге бөлген. Дыбыстық жазуға емлені (дыбыс, фонема, графема), дыбыстық емес жазуға тыныс белгілерді (босаралықпен жазу, босаралықсыз жазу, қосаралықпен жазу, бас әріп, кіші әріп) жатқызған.

Графика ережелері деген ұғым бола қойса, ол қалай естілсе солай жазылады дегенді білдіреді, ал орфография қалай естілсе солай жазылмаған кезден бастап қана шықты. Сондықтан дыбыстық жазу шыққанда графика туралы ғана әңгіме болуы тиіс. Осыған орай Щерба мәселені екіге бөліп қарастыруды жөн көрді (Орыс графикасы немесе орыс әліпбиінің теориясы және орыс орфографиясы). Сөйтіп, қазіргі жазу теориясындағы графика, орфография деген ұғымдарды алғаш саралап берген, және бүгінгі зерттеушілерге таяныш етіп берген Л.В.Щерба болатын дейміз.

Орфографияны меңгеру туралы. Зерттеуші өмір сүрген дәуір таза теориялық зерттеулердің кезеңі емес еді. Бірақ сонда ғұлама ғалым өте жоғары адам санасының абстракті ойлауында ғана мүмкін болатын фонема теориясын меңгерді және жасады дейміз. Сөйте отыра жазуды меңгерудің жолдарын да қарастырып отырды. «Орфографиялық ережелер өз бетімен оқитын пән болмау керек» дейді оқымысты, ережелердің тек жалпыланған, ортақ нәрселерді қамту қажеттілігін, ал оқушылар жеке тұстарын осыған қарап өздері аңғару керектігін анықтап кетті [1, 13]. Сондай-ақ ғалым орфографияны меңгеру үшін көшіріп жазу әдісін қолдану керек, жазу механикалық, автоматтық түрге көшкенге дейін көшіріп жазу және оқу әдістері қолданылу керектігін баса айтты. «Таким образом «идеалом» при обучении письму является механичность, а сознательность является низшей степенью, что касается орфографических правил, то они являются лишь одним из средств» [1, 13] деп айқындады.

Жазуға қатысты көз жады, моторлы жад деген ұғымдарды кіргізді. Көшіріп жаза беруден адам санасында көз арқылы қалыптасқан жад пайда болады. Көру ары қарай ойлануға мүмкіндік бермей форманы таниды. Сөйтіп, көз есте сақтауға үлкен көмегін тигізеді. Бұл – көз жады. Көру және жазу арқылы адамда моторлы, өздігінен жұмыс істеп тұратын жад болады. Мысалы, оқушы күнде жазып,

оқып жүрген сөздерін еш ойланбастан қатесіз жаза береді. Оны жазуға санаға күш түсірмейді, ойландырмайды. Сауаттылық – механизм, адам сауатты болған сайын жазу процесі тіпті ойына кіріп те шықпайды [1, 58]. Көшіріп жазу - орфографияны меңгерудің бірден бір тәсілі болғаны белгілі. Бірақ дегенмен де ғалым түсінбей көшіргеннен адам 2 есе көп қате жіберетініне көз жеткізген. Сондықтан, жазуды меңгеру үшін тілдің грамматикасын қоса меңгеру жоғары сауаттылықты жасайды дейді. Төменгі кластарда грамматиканы оқулықсыз жүргізу керек [1, 20] деген.

Ғалым ұстазы Б.де Куртенэні «Бодуэн звал от памятников к живым людям и всячески возрождал против механического объяснения языковых изменений. В этом его основная и грамотная заслуга перед наукой о языке» [1, 92] деп дәріптеген.

Идеографиялық жазу элементтері туралы.

Ғалым пиктографиялық, идеографиялық жазу элементтері бүгінгі дыбыстық жазу бойында да бар дейді. Оған математикалық таңбалар, сөйлемдегі сөздердің бөлінуі, яғни, олардың арасындағы босаралықтар, дефис, бас әріп, тырнақша, үтір, сұрақ белгісі, жалқы есімдердің бас әрібі жататынын айтқан [1, 95]. Сөйлеуіміздің сөздерге бөлінуі, ол сөздердің өзара бөлінуі, араларындағы байланысы; сөйлемнің сұрау, хабарлы, лепті екені, бөгде адамның сөзі, сөздің бөлініп қалуы сияқты ұғымдық элементтердің ауызша тілде санада бейнеленуі жазуда семантикалық белгі болып көрінетінін аңғартқан.

Жазу элементтерінің осындай функцияларына байланысты жазу теориясын екіге бөліп қараған абзал дейді ғалым [1, 10]: 1) дыбыстық таңбалар, 2) грамматикалық, ұғымдық таңбалар. Бұл – орфография мен пунктуацияны білдіреді. Алайда автор сөздердің бөлек, бірге, дефис арқылы жазылуын пунктуация тарауына жатқызады да, оларды дыбыстық емес таңбалар деп атайды. Л.В. Щерба бас әріп пен кіші әріпті иероглифтердің қатарына жатқызады. Олар бір дыбысты бейнелесе де, әр түрлі ұғымды білдіреді деді.

Орфография мен орфоэпияның арақатынасы туралы. Орфография орфоэпияға бағыну керек пе, әлде ауызекі сөйлеу жазуға қарап, дұрысталып отыру керек пе деген сауалға ғалым, соңғысын дұрыс көреді. Өйткені «речевой язык ведет к полному разрыву литературной традиций это едва ли желательно, особенно в настоящее время, когда русский язык изучается минимальных националов и представляет собою большую культурную ценность не только в его совершенном виде, но и со всеми накопленными в ней ценностями» [2, 28].

Автор орфографиядағы рационалды саясат дегенді эволюциялық жолмен жазуды айтуға жақындату, сөйте отырып өткенмен, дәстүрмен байланысты үзбеу деп түсіндіреді. Орфографияның негізділігі, уәжділігі туралы айтқанда дәл осы тарихи принципті айтуға болады дейді. Л.В.Щербаның егер бір халыққа дұрыс айтуды үйреткіміз келсе, онда жазуды айтылуға жақындатып таңбалауымыз керек деген сөзі бар [2, 100].

Сөйтіп, біздің мұндағы айтпағымыз – қазақ орфографиясының негіздері фонема теориясында, тілдің ауызша және жазба түрге бөлінуінде жатыр дегенді білдіру, соған қоса осы мәселелердің бастауын берген жалпы тіл білімінің ірі өкілі Л.В.Щерба еңбектері екенін таныстыру еді.

1. Л.В.Щерба. Избранные работы по русскому языку. М., 1957. – 189с.
2. Л.В.Щерба Языковая система и речевая деятельность. Л., 1974. – 426с.
3. Л.В.Щерба. Теория русского письма Л: «Наука», 1983. – 133 с.

Статья посвящена теоретическим вопросам орфографии.

А. С. Бузело

К ВОПРОСУ О СООТНОШЕНИИ ТЕРМИНОВ «ВАЛЕНТНОСТЬ» И «СОЧЕТАЕМОСТЬ»

Возрастающий интерес к проблеме валентности обуславливается тем, что она дает возможность понять механику взаимодействия языковых единиц всех уровней и их комбинаций в речи в силу изоморфной природы этого свойства элементов языка. Наиболее полно она изучена на синтаксическом и лексическом уровнях. Полученные результаты исследований проявления связей языковых единиц на уровне межсловных отношений («внешней» валентности) положили начало изучения проблемы валентности в дериватологии, где она получила название «внутренней» на том основании, что здесь рассматриваются синтагматические связи морфем, проявляющиеся внутри производного слова. Однако вопросы словообразования с позиций валентности активно изучались русскими дериватологами на материале иностранных языков (в первую очередь, немецкого языка). Сочетательные способности русских морфем и их закономерности исследовались в связи с рассмотрением словообразования различных частей речи, семантики производного слова, формирования его лексического значения, в связи с изучением деривационного потенциала, где было невозможно не затронуть данную проблему. Но критерий валентности, репрезентированный одноименным термином «валентность», еще не использовался в отношении сочетательных способностей единиц в русском словообразовании.

Соответственно появление новой проблемы (или нового ракурса рассмотрения уже известного явления) последовательно влечет за собой возникновение и новой терминологии, которая призвана отразить это новое понятие, языковую сущность. Конечно, по своей сути понятие *валентности вообще* (как свойство языковых единиц) относится к принципиально новым неверно, т.к. обойти вопросы сочетаемости при описании системных отношений на разных уровнях языка просто не представляется возможным, в том числе и в современной русской дериватологии. Так, проблему сочетаемости в производном слове в своих изысканиях не раз затрагивал В.Н. Немченко (1984). Им рассмотрены

словообразовательные связи аффиксов и явления, происходящие на морфемном стыке. Более глубоко вопросы сочетаемости морфем представлены в работах И.С. Улуханова, особенно в его книге «Словообразовательная семантика в русском языке и принципы ее описания». В свою очередь В.В. Лопатиным было показано, как действуют законы русского словообразования при создании новых слов (1973), описана словообразовательная морфемика (1977). Подобные исследования проводились и другими дериватологами, но в них рассматривались закономерности сочетаемости более узкого круга морфем, например, корневых морфем определенной части речи или аффиксов, образующих словообразовательные типы одной словообразовательной категории, или вообще отдельных формантов (см. Зенков (1953, 1963), Лыков (1959), Гейгер (1969), Хохлачева (1975), Шеляховская (1978), Резанова (1983) и др.). И как закономерный результат таких исследований в учебнике «Современный русский язык» (1981) в разделе «Словообразование» появляется глава «Валентность морфем и понятие продуктивности», написанная Е.А. Земской, в которой она дает определение понятия валентности, кратко описывает основные виды ограничений сочетаемости морфем и некоторые правила их морфонологического приспособления. Естественно, это далеко не полный перечень работ, непосредственно связанных с рассматриваемой нами проблемой внутренней валентности морфем. Но, как видим, перечисленные работы представляют собой лишь части (хотя довольно обширные по масштабу своего исследования) той общей теории, которая пока находится в стадии своего становления.

Поскольку понятие валентности является ключевым в этой теории, возникает необходимость выяснения, что же понимается под одноименным термином и чем он принципиально отличается от других, встречающихся в плоскости исследуемой проблемы.

Итак, как уже было отмечено, феномен валентности может рассматриваться в самых различных аспектах (в зависимости от того, к каким ярусам